

Αργά, πολύ αργά ήρθα στον Ρίτσο

Ήρθα αργά στον Ρίτσο. Αυτή η δάνεια από τον Σεφέρη φράση (για τη σχέση του με τον Καβάφη) μου ήρθε στο νου καθώς προσπαθούσα να θυμηθώ το πότε συναντήθηκα ουσιαστικά (και όχι αποσπασματικά) με την ποίησή του. Και ήταν ακριβώς το διάβασμα του *Αργά, πολύ αργά μέσα στη νύχτα*, κάπου στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η αφορμή γι' αυτήν τη «συνάντηση». Οι λόγοι αυτής της «καθυστερήσης», κοινοί ίσως και για πολλούς άλλους της δικιάς μου γενιάς που άρχιζε να καταλαβαίνει τον κόσμο γύρω της και μέσα της κάπου εκεί στην ανηφόρα της δεκαετίας του 1970, πολλοί. Ιδεοληψίες της εποχής και της εφηβείας, ο πολιτικός υπερτροφισμός της μεταπολίτευσης που αργότερα, για πολλούς, μεταστράφηκε σε μια ιδιωτεύουσα ατροφία του κοινωνικού, ο υπερτονισμός της καθηκοντολογικής, επετειακής ή επικής και μόνο διάστασης του ποιητή, η κουραστική παράθεση που ακόμη και σήμερα συνοδεύει πολλές φορές τον Ρίτσο ως τον ποιητή της Ρωμοσύνης και μόνο, η ταχύτητα και ο όγκος της ποιητικής του παραγωγής κ.ά. Η επανασυνάντηση πάντως με το σύνολο σχεδόν του ποιητικού του έργου μου αποκάλυψε πλήθος αθέατων μέχρι τότε διαστάσεων, στάσεων και παραστάσεων. Τα όσα λοιπόν στη συνέχεια γράφονται (στην πραγματικότητα δύο μικρές διαπιστώσεις και έξι σύντομες παρατηρήσεις) δεν είναι τίποτε άλλο παρά το συμπιεσμένο προϊόν αυτής της αργοπορημένης συνάντησης¹.

Διαπίστωση πρώτη: Όλοι μας θα συμφωνήσουμε πως ο Κωστής Παλαμάς ήταν μεγάλος ποιητής, ανεξάρτητα από το αν μεγάλο μέρος της παραγωγής του φαίνεται να στέκει κάπως απόμερα και απόμακρα από τον ορίζοντα των αισθητικών προσδοκιών του σήμερα. Αλλά ο Παλαμάς ήταν επίσης και πολύ μεγάλος κριτικός. Ήταν αυτός που «ανακάλυψε» τον Κάλβο, αυτός που έκανε μία από τις καλύτερες αποτιμήσεις του σολωμικού έργου, ο μόνος απ' τη γενιά του ο οποίος διέγινωσε τη βαθιά κρυμμένη διαλεκτική της βαρναλικής ποιητικής² και, ακόμη, ο πρώτος που αναγνώρισε την επερχόμενη μεγαλοσύνη (όπως την ονόμασε) του Γιάννη

¹ Ο Βασίλης Αλεξίου διδάσκει στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του ΑΠΘ.

Ρίτσου, και με τόλμη και παρρησία, που γίνεται μεγαλύτερη αν σκεφτούμε τις ιδεολογικές διαφορές, τον χαιρέτησε (και μάλιστα δυο φορές) με εκείνο το πασίγνωστο τετράστιχο που το ξαναγράφω εδώ (στη δεύτερη εκδοχή του):

*Το ποίημά σου το πικρό, το ζουν ιχώρ κ' αιθέρας,
καθάριος όρθρος της αυγής, μηνάει το φως της μέρας.
Σε μια φρικιάσι τραγική χαμογελάει μιας πλάσης
ουθμός. Παραμερίζουμε, ποιητή, για να περάσης.*

Και ο μεν Παλαμάς παραμέρισε και λίγα χρόνια αργότερα, στις 28 του Φλεβάρη του 1943, ενός χρόνου «δίσεχτου» και ας μην είχε ο Φλεβάρης του 29 μέρες, θα άκουγε στο φέρετρό του όπου ακουμπούσε η Ελλάδα τις «σάλπιγγες» του Άγγελου Σικελιανού να προσκαλούν στο ξεδίπλωμα των σημαιών της λευτεριάς... Αλλά ήταν πολλοί άλλοι που καθόλου δεν παραμέρισαν για να περάσει ο Ρίτσος. Και κριτικοί κακεντρεχείς, ιδεολογικά προκατειλημμένοι, και χωροφυλάκοι και βασανιστές στους ποικιλώνυμους «Νέους Παρθενώνες», και διπλωματούχοι της Σορβόνης του Καίμπριτζ του Χάρβαρντ, τελειόφοιτοι Σχολών Φιλελλήνων που τ' ακοντίζανε τις κατηγορίες του κομπογιαννίτη και του πολυγράφου, ακόμα και «δικοί» του που δεν έβρισκαν κάποιες φορές στο έργο του εκείνη την αναγκαία δόση επαναστατικής και σοσιαλρεαλιστερόλης, και πλήθος άλλοι. Παρ' όλα αυτά, ενάντια σε αυτά ή ίσως και εξαιτίας αυτών ο Γιάννης Ρίτσος κατέκτησε βασανιστικά (μεταφορικά και κυριολεκτικά), ταμένος απόλυτα στην ποίηση και *ιδίαις χερσίν*, τη θέση που του 'πρεπε και του πρέπει στον νεοελληνικό ποιητικό Παρνασσό, δικαιώνοντας έτσι απόλυτα το χαιρετισμό του Παλαμά.

Και τώρα οι παρατηρήσεις.

Πρώτη λοιπόν παρατήρηση που αφορά την πρόσληψη του έργου του: Σίγουρα, διαβάζοντας κανείς το σύνολο της παραγωγής του Ρίτσου δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με τη άποψη του ίδιου του ποιητή ότι «η ποίηση, στο βαθμό ακριβώς που είναι ποίηση, μας λέει πάντα πολύ περισσότερα και πολύ καλύτερα από όσα εμείς μπορούμε να πούμε γι' αυτήν»³. Αλλά μια συνολική ανάγνωση του έργου του μας λέει και κάτι παραπάνω. Ότι δηλαδή η μέχρι τώρα κατεστημένη «δημόσια» ή διαδεδομένη εικόνα του Ρίτσου, όσο κι αν παρουσιάζεται ότι έχει υμνηθεί και χειροκροτηθεί πολύ η ίδια, ή κάποιες πλευρές της, μάλλον αδικεί το τεράστιο βάθος και εύρος του έργου του. Οι ζητωκραυγές –το 'γραφε κι ο ίδιος– *κάνουν τα φτερά να τρέμουν με κίνδυνο να μαδήσουν*, και τα χειροκροτήματα, που και ο ίδιος τα επιζητούσε και τα αποδεχόταν (*με χειροκρότησαν αρκετά – δεν τ' αρνιέμαι – παράπονο δεν έχω*, γράφει σχεδόν αυτοσαρκαστικά στην *Γκραγκάντα*) σκεπάζουν πολλές φορές τη φωνή και την αλήθεια της. Ο επιλεκτικός και εκλεκτικιστικός υπερτονισμός λοιπόν κάποιων μόνον από τις πλευρές της ποιητικής του

αγνοεί ή παρασιωπά άλλες καθοριστικότερες και σημαντικότερες διαστάσεις, παραβλέπει μύρια άλλα *χρυσά νομίσματα κρυμμένα στις οπές του ποιητικού σπιτιού*. Με τον ίδιο τρόπο ακόμη και η μελοποίηση της ποίησης του, παρά την επιτυχημένη της επιτέλεση που συντέλεσε στην καθιέρωσή του σε ένα πλατύτερο κοινό, πολλές φορές είχε ως παράπλευρη συνέπεια το να προσεγγίζεται το έργο του, όπως εύστοχα έχει ειπωθεί, «σαν μια συστατική επιστολή που μένει η μισή αδιάβαστη»⁴. Είναι γι' αυτό που πιστεύω πως και τώρα και στο μέλλον και ο αναγνώστης και ο μελετητής, διαβάζοντας και περιδιαβάζοντας στα μεταλλεία της ποίησης του Ρίτσου, θα βρίσκουν περιοχές ανεξερεύνητες, καινούριες φλέβες νοημάτων, βιωμάτων και αισθημάτων, μεγάλα κοιτάσματα «σκαπτής ύλης»⁵ που καρτερά υπομονετικά την ανόρουξή της.

Παρατήρηση δεύτερη: Η Χρύσα Προκοπάκη ξεκινάει τη συνοπτική αλλά μεστότατη εισαγωγή της στην *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου* με την πρόταση «Αν κάποιος θα 'θελε να διαβάσει την ιστορία του αιώνα θα την έβρισκε ακέρια στην ποίηση του Ρίτσου»⁶. Συμφωνώντας απόλυτα με την προηγούμενη φράση συμπληρώνω: αν κάποιος θελήσει να διαβάσει την ιστορία της νεοελληνικής ποίησης, θα την έβρισκε σε μεγάλο βαθμό στην ποίηση του Ρίτσου. Όχι φυσικά με την έννοια της μίμησης ή των επιδράσεων, όπως θα τις μελετούσε μια θετικιστικής κοπής συγκριτολογική μελέτη, αλλά με την έννοια του διαλόγου, των αντιφωνήσεων, της αντιστικτικής συνομιλίας, της ποιητικής ομοιοστασίας, θα μπορούσα να πω. Έτσι, σε αυτή την πολυφωνική «ρηματική επεξεργασία της σιωπής»⁷ που είναι, στην ουσία, η ποίηση του Ρίτσου μοιάζουν να συμμετέχουν ρητά και υπόρρητα, διακειμενικά και διαλογικά, οι σημαντικότεροι (προγενέστεροι αλλά και μεταγενέστεροι του Ρίτσου) τεχνουργοί του ανθηρού ελληνικού ποιητικού λόγου. Από τον Σολωμό του *Ύμνου και των Ελευθέρων πολιορκημένων* μέχρι τον επικό-λυρικό Παλαμά και τον στεντόρειο λόγο του Σικελιανού, από τον Βάρναλη των «Πόνων της Παναγιάς» και των «Μοιραίων» μέχρι τον «εξακολουθητικά παρόντα»⁸, όχι μόνο στον Ρίτσο αλλά σε όλη τη μεταπρεβεξική ελληνική ποίηση Καρυωτάκη. Και μαζί τους καβαφικές φωνές ιδανικές κι αγαπημένες, ο Σεφέρης του καημού και των μύθων, ο πρωίμος αλλά και ο ύστερος Ελύτης, μέχρι κι ο Λειβαδίτης, ο Σαχτούρης, και ο Καρούζος που φέρνει τη δικιά του «μυστικοποίηση του εφήμερου και την υλοποίηση του μυστηρίου»⁹ μαζί με τον δικό του στίχο για το «*μάταιος ο κόσμος αλλά πέρασμα*» να στοιχηθεί δίπλα στην ιεροποίηση του καθημερινού και στο *αθάνατο τραγούδι της θνητότητας* του Ρίτσου.

Τρίτη παρατήρηση (άμεσα συνδεδεμένη με την προηγούμενη) που, αν θα έπρεπε να της δώσω τίτλο, θα την ονόμαζα «δράμα της πληθωρικότητας» ή «τραγωδία της πολλαπλότητας», τραγωδία περισσότερο τού γίνεσθαι και όχι του είναι. Γιατί είναι σαφές ότι δεν υπάρχει ένας αλλά πολλοί Ρίτσοι. Το λέει εξάλλου και ο ίδιος σε ένα από τα πιο συχνά παρατιθέμενα αποσπάσματα του *Τειρεσία*:

*Πολλά πρόσωπα αλλάξαμε, πολλά, – όχι προσωπεία.
Πίσω από χίλια πρόσωπα κρυφτήκαμε. Μπλεχτήκαμε
με θεούς και μύθους, μ' άλλους φωτισμούς, μ' άλλους χρόνους
για να σκεπάσουμε το πρόσωπό μας το βαθύ, το πικρό, το αμετάβλητο,
το άφταιγο, το τιμωρημένο, το μόνο δικό μας.*

Στη φωνή του Ρίτσου μοιάζουν λοιπόν να στριμώχνονται και να βρίσκουν στην πλειονότητα των περιπτώσεων την ευτυχή ρηματική τους απόληξη όλες οι διαστάσεις της ανθρωπινότητας. Γι' αυτό και είναι μάλλον περιττή και ανενεργή η μομφή περί πολυγραφίας του Ρίτσου. Γιατί απλούστατα δεν πρόκειται για πολυγραφία αλλά κυριολεκτικά για πολυκοσμία, για μια απονενομημένη, ασθμαίνουσα, ακατάπαυτη προσπάθεια του ίδιου του ποιητή να προλάβει (πριν τον προλάβει ο Αόρατος, ο Πανταχού και Πάντοτε Παρών) να γράψει για όλους και για όλα, να μην αδικήσει τίποτε και κανέναν, πράγματα και φαινόμενα, νεκρούς και ζωντανούς, να αποτυπώσει στο χαρτί το στεναγμό της ύλης και των ανθρώπων, να ανταποκριθεί στην πολλαπλότητα ουσιών και φαινομένων. Ίσως δεν υπάρχει καλύτερη συνηγορία αυτής της βασανιστικής και παραγωγικής πολλαπλότητας, αυτής της πολυκοσμίας ανθρώπων, βιωμάτων, νοημάτων και αισθημάτων από αυτήν που συναντάμε σ' ένα ποίημα του συντρόφου του και μαθητή του Τάσου Λειβαδίτη, το οποίο έχει ακριβώς τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αιώνας πολλαπλότητας», και που δεν αντιστέκομαι στον πειρασμό να το παραθέσω ολόκληρο:

*Συλλογιέμαι καμμιά φορά τους ανθρώπους που γνώρισα,
τους συντρόφους στα παιδικά χρόνια, τις πέτρες που μαζεύαμε όταν έβρεχε
και τις ακουμπάγαμε κάτω απ' τα υπόστεγα, μην κρνώσουν,
άλλοι πέθαναν, άλλοι βούλιαξαν μες στη ζωή, άλλοι πατήσαν πάνω μου να περάσουν,
τους συντρόφους στη μάχη, πάνω στο χιόνι ή σ' ένα πρόχειρο αμπρί,
εκείνους που δε γύρισαν, αυτούς που λιποτάχτησαν, τους άλλους
που συνθηκολογήσαν. Συλλογιέμαι τους συντρόφους μου στη φυλακή,
τα τσιγάρα που μοιραζόμαστε, τη μοναξιά
που έμενε στον καθένα ολόκληρη δική του, τα μακρόσυρτα
βλέμματα απ' το παράθυρο
και κείνους τους αδάκρυτους σιωπηλούς αποχαιρετισμούς
με τους μελλοθανάτους. Άνθρωποι μεγαλόψυχοι ή τιποτένιοι
ανυπεράσπιστοι ή δυνατοί,
αφήνοντας ο ένας μέσα στον άλλον, όλα όσα του έδωσε
ή του αρνήθηκε. Τόσα λόγια, τόσες χειρονομίες, τόσα πρόσωπα μέσα μου
που πια δεν είμ' εγώ.
Κι εσύ αγαπημένη, όταν με διώχνεις, κλείνεις έξω απ' την πόρτα σου
έναν ολάκαιρο πικραμένο κόσμο.¹⁰*

Είναι γι' αυτό που ο Ρίτσος είναι πάντα ο ίδιος και ταυτόχρονα ένας άλλος, ή καλύτερα πολλοί άλλοι. Και είναι επίσης γι' αυτό που συχνά από αυτή την πολυκοσμία, την πολυσημία, την αφθονία προσώπων και προσωπειών ο λόγος του πυκνώνει τόσο πολύ και οι στίχοι του μοιάζουν σαν οχήματα γεμάτα ζωή, αίσθηση, μνήμη, που προσπαθούν να κινηθούν στις ποίησης την πόλη σε ώρα συγκοινωνιακής αιχμής.

Παρατήρηση τέταρτη: Έχω την αίσθηση – κι ας ηγήσει κάπως παράξενα – ότι ο Ρίτσος δεν γράφει ποίηση. Ανασαίνει ποίηση. *Εισπνέει και εκπνέει το Αιώνιο*, δηλαδή εισπνέει αυτόν τον κόσμο, τον τόσο σύνθετο και τόσο απλό, και τον εκπνέει ξαναγράφοντάς τον με τη βασιανισμένη από το τσιγάρο ανάσα του στα θολά από πίκρα και χαρά τζάμια του, ως ποίηση πια. Πρόκειται για μια γιγαντιαία προσπάθεια ξαναβαφτίσματος (Αναβάφτισης, όπως θα το πει ο τίτλος από ένα *Λιανοτράγουδο*) του κόσμου στη *Μυστική κολυμβήθρα* της ποίησης. Πράγμα εξάλλου που είναι και η κύρια σκοπιμότητα της ποιητικής γλώσσας, η οποία λιγότερο από το να είναι απλώς αναφορική ή ναρκισσιστικά αυτοαναφορική αυτό που κάνει είναι, σύμφωνα με τον Πωλ Ρικέο, να «επαναπεριγράφει τον κόσμο χάρις στην αναστολή της άμεσης περιγραφής που επιβάλλει η αντικειμενική γλώσσα»¹¹. Θα μπορούσαν να βρεθούν μύρια όσα δείγματα αυτής της μεταποιητικής διαδικασίας, δηλαδή της διαδικασίας μεταποίησης, μετατροπής του κόσμου σε ποίηση, ή αλλιώς της προσπάθειας να *εφαρμοστούν τα ονόματα πάνω στα πράγματα*, να ταυτιστεί αυτός ο πλήντος, χοϊκός, αιματώδης κι αέρινος κόσμος, από τη μια μεριά με το έτυμό του, και από την άλλη να απαντηθεί το βαθύτερο αίτημα και να επαληθευτεί η βαθύτερη ουσία κάθε αυθεντικής ποίησης και κάθε πραγματικής φιλοσοφίας: η απόπειρα δηλαδή, με τα λόγια του Τέοντορ Αντόρνο, να σκεφτούμε τα πράγματα όπως θα φαίνονταν στο φως της λύτρωσής τους¹². Δεν θα επιστρατεύσω στίχους για να δικαιολογήσω το παραπάνω, αλλά ένα μικρό απόσπασμα από μια επιστολή του Ρίτσου γραμμένη στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Κοντοπούλι της Λήμνου, επιστολή η οποία έφτασε στην Καίτη Δρόσου («σκοντάφτοντας πάντα», καταπώς έγραφε ο συγκροτούμενός του και φίλος του Άρης Αλεξάνδρου στα *Ανεπίδοτα γράμματα*, «στις απεργίες των τριών τα και στη λογοκρισία»). Γράφει εκεί:

[...] Ο ουρανός δε σταματάει πουθενά. Τα βράδια κοιμάμαι έξω. Πάνω μου ψιχαλίζουν τ' άστρα. Είμαι ήσυχος και σίγουρος – με κείνη τη βαθιά βεβαιότητα της γης και τ' ουρανού. Δε σκέφτομαι στίχους – είμαι ένας στίχος μέσα στο ποίημα της ανθρωπότητας – νιώθω τούτο το δεσμό – τον ανασαίνω, τον ζω. Αν γίνει κάποτε στίχος – τόσο το καλλίτερο. Και θα γίνει. Δεν μπορεί να μη γίνει. Ένα χέρι στέκεται μπροστά στην πόρτα – δεν αποφασίζει να χτυπήσει. Ο ήχος της πόρτας κ' η από μέσα φωνή θάναι τάχα σαν το χτύπημα; Περμένω. Η ποίηση πάντα απαντάει; Ναι. [...]¹³

Εδώ, όμως, θα πρέπει να κάνουμε μια μικρή στάση και να ξαναγυρίσουμε για λίγο και πάλι στον Αντόρνο. Υπάρχει μια κλασική φράση του Γερμανού φιλοσόφου που διερωτάται και μας διερωτά: Πώς μπορούν να γράφονται ποιήματα μετά το Άουσβιτς; Νομίζω πως, παίρνοντας υπόψη και την εμπειρία μετά το Άουσβιτς, τα ερωτήματα σήμερα θα ήταν τα εξής δύο:

1ον: πώς γίνεται να έχουν υπάρξει και να υπάρχουν ακόμη Άουσβιτς και μετά το Άουσβιτς; (Και ας σκεφτούμε εδώ, από τα πολλά, όχι μόνο το –κλείνει; δεν κλείνει;– Γκουαντάναμο αλλά και το μεγάλο στρατόπεδο συγκέντρωσης, γιατί περί αυτού πρόκειται, που λέγεται Γάζα).

Και 2ον: πώς είναι κατορθωτό, πώς είναι μπορετό να γράφεται ποίηση και μέσα στους ποικιλώνυμους, μεταγενέστερους του Άουσβιτς, χώρους εγκλεισμού των *Hominum Sacrum*, όπου «όλα είναι δυνατά»¹⁴; Γιατί εκεί, και από εκεί, μιλώντας για την ελληνική περίπτωση, δεν γράφτηκε μόνον ποίηση της αντίστασης αλλά –το σημαντικότερο– καταγράφηκε η αντίσταση της ποίησης, σαν εκείνος ο χώρος στον οποίο η εξουσία καμιά δεν έχει εξουσία.

Την απάντηση στο δεύτερο ερώτημα και την ελπίδα ότι ίσως μπορεί κάποτε να καταργηθεί το πρώτο πασχίζει να δώσει κάθε χειραφετησιακή φιλοσοφία, όπως αυτή που πάλεψε να συγκροτήσει ο Αντόρνο. Αλλά μας τη δίνει επίσης η ποίηση, και πιο συγκεκριμένα εκείνοι οι στίχοι από την *Ελένη* του Ρίτσου, όταν χωρίς καμιά οίηση κατηγορηματικότητας θα μας πει:

Ωστόσο

– ποιος ξέρει –

ίσως εκεί που κάποιος αντιστέκεται χωρίς ελπίδα, ίσως εκεί να

αρχίζει

η ανθρώπινη ιστορία, που λέμε, κι η ομορφιά του ανθρώπου.

Παρατήρηση πέμπτη: Αν ο Σολωμός είναι ο πρώτος, και ίσως ο μόνος, μέγας ρομαντικός της ποίησής μας, αν ο Καβάφης είναι ποιητής ιστορικός (το έλεγε εξάλλου και ο ίδιος), αν ο Σεφέρης είναι ο ποιητής του βάρους του παρελθόντος και των αγαμάτων, πώς θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Ρίτσο; Μια εύκολη λύση θα ήταν «ποιητής πολιτικός». Ένα επίθετο όμως που πιστεύω ότι είναι αδύνατον να χωρέσει αυτό το δράμα της πληθωρικότητας στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, μιας που αφήνει απέξω όχι μόνον την *Τέταρτη διάσταση* αλλά και πολλές άλλες διαστάσεις της ποιητικής του. Γιατί ο Ρίτσος δεν είναι μόνον ο ποιητής της αριστεροσύνης ή της ρωμοσύνης, αλλά της ανθρωποσύνης που εμπεριέχει καταστατικά και συγκροτητικά μέσα της τον τόπο και τις ιδέες, την ανάγκη και την ιστορία, τη σιωπή και τον ήχο, τις ζωοποιές αντιφάσεις της ποίησης και τη βασανισμένη και βασανιστική ποίηση των αντιφάσεων. Πιστεύω λοιπόν πως ο Ρίτσος εί-

ναι ένας ποιητής τραγικά, δηλαδή βαθιά, διαλεκτικός. Ολόκληρη η ποίησή του μοιάζει μια συνεχής διχοστασία, μια ιδιόμορφη αιώρηση σε ένα τοπίο που το νοηματικό στίγμα του μας το δίνει, μιλώντας για την (ανέκδοτη) *Αποθέωση του δρόμου*, η Χρύσα Προκοπάκη:

Πεδίο ποικίλων αισθητικών προσχώσεων και ιδεολογικών επιρροών, η σύνθεση εντούτοις αποκαλύπτει ήδη την ποιητική ιδιοσυγκρασία του Ρίτσου, με τις αλλεπάλληλες εσωτερικές συγκρούσεις, που θα καταλήξουν με τον καιρό σε αισθητικό *credo*: θέσεις και αντιθέσεις, έλξεις και απωθήσεις, δυσπιστία απέναντι στην κοινωνία και τις ανθρώπινες σχέσεις, αλλά και αγάπη και δόσιμο άνευ όρων, μηδενισμός και κατάφαση, λαχτάρα της ζωής – αντιφάσεις και παλινωδίες από τη μιαν ενότητα στην άλλη, από στίχο σε στίχο, αναγκλώνονται σε μιαν αέναη αναζήτηση των Άλλων ή του νοήματος της ύπαρξης.¹⁵

Από εκεί πηγάζει, νομίζω, αυτός ο χαρούμενος πεσιμισμός (όπως χαρακτηρίστηκε), αυτή η διαρκής, σχεδόν χορευτική, διαλεκτική και εναγώνια ταλάντωση ανάμεσα στο εφήμερο και το διαρκές, την αμαρτωλή αγιότητα και την ένοχη αθωότητα, τη μετέωρη πίστη και τη δημιουργική αμφιβολία, το θάνατο και την ιστορία, την άνοδο και την πτώση¹⁶. Μα πάνω απ' όλα η ποίησή του είναι μια βασανιστική, ελικοειδής απόπειρα κατανόησης και ποιητικής καταγραφής της βασικής αρχής της διαλεκτικής: των σχέσεων δηλαδή ανάμεσα στην αναγκαιότητα και την ελευθερία, στο πλαίσιο της οποίας η ελευθερία δεν μπορεί παρά να περιέχει την κατανόηση της αναγκαιότητας και η αναγκαιότητα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα κουκούλι που μέσα του φωλιάζει η κάμπια μιας πεταλούδινης ελευθερίας. Θα μπορούσε κανείς να κορφολογήσει μύρια όσα δείγματα αυτής της εκκρομοειδούς, διαλεκτικής ταλάντωσης τόσο σε επίπεδο περιεχομένου όσο και έκφρασης, που φτάνει πολλές φορές στα όρια του οξύμωρου.

Έτσι σίχοι, π.χ., όπως:

εκείνο που επιζεί του θανάτου σου είναι εκείνο που στερήθηκες στη ζωή σου

σκαμμένη γη που περιμένει τα νέα βλαστάκια, τα τριαντάφυλλα και τους νεκρούς

μέσα στην ακινησία ρέει η αέναη κίνηση

γέρασα από μια νιότη απέραντη που δεν εννοεί να γεράσει

*επιπλώνουν μια γνώση αναστοχαστική που ξέρει από τη μια μεριά πως:
αν δεν υπήρχε ο θάνατος,*

*ποιος γλύπτης, ποιος ποιητής θα δούλευε
για την αθανασία
και από την άλλη:
πόσους θανάτους
στοιχίζει στη ζωή
η λίγη αθανασία –
κι αυτή μετά θάνατον.*

Ίσως το αποκορύφωμα αυτής της διαλεκτικής σύλληψης της ανθρώπινης συνθήκης να βρίσκεται σε τούτο δω το απόσπασμα από τον *Ορέστη*:

*σα να 'χε μάθει
πως το αίμα μας δε χάνεται, τίποτα δε χάνεται,
τίποτα, τίποτα δε χάνεται μέσα σ' αυτό το μέγα τίποτα
το απαρηγόρητο και το άσπλαχνο, το ασύγκριτο,
τόσο γλυκύ, τόσο παρηγορητικό, τόσο τίποτα.*

Παρατήρηση έκτη: «Ο Γιάννης Ρίτσος ερωτεύτηκε την πραγματικότητα» μάς λέει η πρώτη φράση απ' το πρώτο σημείο της εισαγωγικής ομιλίας του Δημήτρη Αρβανιτάκη στο διεθνές συνέδριο *Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννης Ρίτσος*¹⁷. Την ερωτεύτηκε και ταυτόχρονα ονειρεύτηκε και πάλεψε για την υπέρβασή της μέσα από την ποίηση της επανάστασης και την επανάσταση της ποίησης, γιατί «ο Γιάννης Ρίτσος ερωτεύτηκε [επίσης] την επανάσταση», όπως στη συνέχεια συμπληρώνει η πρώτη φράση του δεύτερου σημείου της ίδιας ομιλίας. Είπαν την ποίησή του «ποίηση των πραγμάτων», ποίηση της ιερής καθημερινότητας κ.ο.κ. Αλλά έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς συλλαμβάνει και, το κυριότερο, πώς μεταπλάθει σε ποίηση ο ίδιος αυτή την πραγματικότητα. Ο καλύτερος χαρακτηρισμός, νομίζω, βρίσκεται σε κάποιους στίχους του από *Το τερατώδες αριστούργημα*, όπου γράφει:

*...με αδελφική φροντίδα διατύπωναν το παράπονο οι σύντροφοι
ότι τα νέα ποιήματά μου διανθίζονται από κάποιες τάσεις μεταφυσικής
κι εγώ απαντούσα με πολύ μεταφυσικότερα ποιήματα ενός πολύ βαθύτερου ρεαλισμού...*

Αυτή η εντελώς προσωπική πατριδογνωσία της πραγματικότητας στην ποίηση του Ρίτσου μοιάζει να συγγενεύει με εκείνον τον ιδιόμορφο πανθεϊστικό (για κάποιους) μονισμό που συναντάμε στη σπινοζική φιλοσοφία, στο πλαίσιο της οποίας η φύση συλλαμβάνεται ως μια *natura animata* και ο κόσμος ως μια υπόσταση (*substantia*) με άπειρα κατηγορήματα (*attributa*), εκείνα δηλαδή που ο νους αντιλαμβάνεται ως συνιστώντα την υπόσταση, και με τρόπους (*modus*), τουτέστιν με-

τατροπές της υπόστασης¹⁸. Μια πατριδογνωσία που διαπνέει όλη την ποίηση του Ρίτσου και θα διατηρηθεί συγκλονιστικά ανέπαφη και ανέπαφα συγκλονιστική άχρις θανάτου. Παραθέτω, προς επίρρωση, ένα από τα στερνά του ποιήματα, «Το σβησμένο φανάρι»:

*Θα 'θελα – λέει – ν' αφήσω στον καθένα σας αυτό το βλέμμα
του ήρεμου θυμασμού μπροστά στο λιόγερμα. Θα 'θελα ακόμη
να σας αφήσω το περίλυπο άκουσμα
της έρημης φωνής του ιχθυοπώλη στα πρωινά του Ιουλίου
και το βόμβο της μέλισσας μέσα σ' ένα τριαντάφυλλο
ή το άηχο «αχ» μιας λευκής πεταλούδας πλάι στο μωβ λουλουδι.
Περισσότερο απ' όλα θα 'θελα να σας αφήσω τον τρόπο
της αλλαγής των χρωμάτων προς το ασημί και το ρόδινο
όταν η πόρτα κλείνει και σκοτεινιάζουν τα δωμάτια
κι ωστόσο οι καθρέφτες διατηρούν ανέπαφη
την εικόνα της θάλασσας, γι' αυτό γαλανίζουν τα σεντόνια
στο μεγάλο κρεβάτι των νεκρών. Θα 'θελα, αλλά
τούτη την ώρα με πρόλαβε ο Αόρατος,
ο Πανταχού και Πάντοτε Παρών, μου 'σβησε το φανάρι
και πια δεν βλέπω ούτε να δείξω τίποτα κι ούτε να περπατήσω.*

Μια τέτοια σύλληψη της πραγματικότητας και των πραγμάτων, η οποία φαίνεται να επαληθεύει εκείνον το στίχο του σολωμικού *Πόρφυρα «η χτίση έγινε ναός που ολούθε λαμπυρίζει»*, μοιάζει να αντιπολιτεύεται σκανδαλωδώς (όπως κάθε μορφή αυθεντικής ποίησης) ολόκληρη την υπόρρητη μεταφυσική της εργαλειακής ορθολογικότητας, που εδώ και κάμποσους αιώνες κρύβεται επιμελώς μεταμφιεσμένη σε άκρατο θετικιστικό ζήλο ή σε μια εξουσιαστική απέναντι στη φύση θεώρηση. Μια σύλληψη η οποία έρχεται έτσι να συναντήσει, από τους δικούς της ποιητικούς δρόμους και με τους δικούς της τρόπους, εκείνη την προξολογική, αντινοσηιαρχική και αντιμεταφυσική θεώρηση της γλώσσας από τον Βάλτερ Μπένγκιαμιν, ως «μια μυστική πανθειστική σύλληψη του κόσμου που στρέφεται προς τη μεγάλη ουσιολογική κοινότητα των όντων και αγιοποιεί τις ίδιες τις υλικές μορφές ως εκπορεύσεις και φανερώσεις της ενιαίας και αδιαφοροποίητης ουσίας»¹⁹.

Η δεύτερη (και τελευταία) διαπίστωση: Η ποίηση δεν λύνει –ευτυχώς θα 'λεγα– κανένα πρόβλημα. Η ποίηση απλώς μας βοηθά να μην ξεχνάμε. Να μην ξεχνάμε το πρόβλημα που είμαστε και που χάρη σε αυτό υπάρχουμε. Τον πόνο που μας υφαίνει και μας ωριμάζει. Τον έρωτα που επαναστατικοποιεί κάθε κύτταρο της ψυχής μας και του κορμιού μας. Την επανάσταση που ποιητικοποιεί τον κόσμο αιτούμενη το φως της λύτρωσής του. Η ποίηση μάς βοηθά να μην ξεχνάμε το πρόβλημα

και τη λύση που, πολλές φορές, φωλιάζει βαθιά μέσα στο ασυνείδητο, στο ανείπωτο, στο άρρητο, στη σιωπή, σε αυτό που ακόμη δεν ήρθε και γι' αυτό ακόμη πάντοτε υπάρχει. Η ποίηση μάς βοηθά να μην ξεχνάμε το πόσο *ξεχασμένοι μπορεί να 'ναι οι νεκροί*, αν δεν τους θυμόμαστε, αν δεν τους τραγουδάμε, αν δεν τους διαβάζουμε.

Και η ποίηση του Γιάννη Ρίτσου είναι ακριβώς μια διαρκής, εξάισια υπενθύμιση όλων αυτών που δεν θα πρέπει να ξεχνάμε.

Γι' αυτό και εμείς δεν τον ξεχνάμε, γιατί μας θυμίζει αυτά που δεν πρέπει να ξεχνάμε. Αλλά πέρα από το να τον θυμόμαστε, όπως μας παρήγγειλε και ο ίδιος, τον ευχαριστούμε και τον ευγνωμονούμε

για εκείνο που αυτός συνεχίζει να έχει, επειδή μας το 'δωσε και εμείς το πήραμε, γιατί *περπάτησε χιλιάδες χιλιόμετρα χωρίς ψωμί, χωρίς νερό, πάνω σε πέτρες κι αγκάθια για να μας φέρει ψωμί και νερό και τριαντάφυλλα*

γιατί, τέλος, μας έδειξε εκείνο το *πορφυρό τετράγωνο μπάλωμα στο μανίκι του κόσμου και της ουτοπίας*.

Γιατί η ποίηση δεν είναι τίποτε άλλο παρά μεγάλα τετράγωνα πορφυρά και ανεξίτηλα μπαλώματα γαζωμένα πάνω στο ρημαγμένο και ρακένδυτο κόσμο μας. Αυτόν τον μικρό και μέγα κόσμο, τον όμορφο και τον άσχημο, τον γεμάτον τρύπες, πληγές, θεσπέσιους στίχους, χαρές και πίκρες, σταλαγματιές και ραγίσματα. Αυτόν τον ίδιο κόσμο που ο Γιάννης Ρίτσος, *παρηγορητής του κόσμου απαρηγόρητος*, αγωνίστηκε, σ' όλη του τη ζωή, να τον ξαναβαφτίσει και να τον ξανανοματίσει με την ποίησή του.

Σημειώσεις

1. Οι πρώτες εκδοχές του κειμένου παρουσιάστηκαν σε εκδηλώσεις για το Έτος Ρίτσου που έγιναν από το Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Κηφισιάς τον Μάη του 2009 και από το περιοδικό *Διάπλους* τον Δεκέμβριο του 2009, εκδοχές που όπως είναι λογικό επηρέασαν τον τρόπο δόμησης και εκδίπλωσης του τελικού (γραπτού) κειμένου. Τα πλαγιασμένα στοιχεία είναι διακειμενικές αντηχήσεις από ποιήματα του Ρίτσου.

2. Αναφέρομαι φυσικά στο γνωστό γράμμα του στον Βάραναη μετά την έκδοση της *Αληθινής απολογίας του Σωκράτη*.

3.«Σαν εισαγωγή στις “Μαρτυρίες”», *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 1980 (2η εκδ.), σ. 97.

4. Παντελής Μπουκάλας, «Τα ποιήματα του Ρίτσου, η σιωπή και η φωνή τους», στο *Αικ. Μακρυνικόλα/Στρ. Μπουρνάζος* (επιμ.) *Διεθνές Συνέδριο Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννης Ρίτσος*, Μουσείο Μπενάκη/Κέδρος, Αθήνα 2008, σ. 245.

5. Η μεταφορά της «σκαπτής ύλης» από τον τίτλο του βιβλίου του Γιάννη Δάλλα, *Σκαπτή Ύλη από τα σολωμικά μεταλλεία*, Άγρα, Αθήνα 2002.

6. Χρύσα Προκοπάκη, *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου*, Κέδρος, Αθήνα 2000, σ. 9.

7. Γ. Π. Σαββίδης, *Εφήμερον σπέρμα*, Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 229.

8. Οι λέξεις σε εισαγωγικά από την καταληκτική φράση του εξακολουθητικά ζωντανού κειμένου του Βύρωνα Λεοντάρη «Θέσεις για τον Καρυωτάκη»: «κάθε φορά που η ελληνική ποίηση απελπίζεται, δηλαδή κάθε φορά που γίνεται ποίηση, ο Καρυωτάκης είναι εξακολουθητικά παρών». Πρώτη δημοσίευση στο περιοδικό *Σημειώσεις* 1, 1971, τώρα στο Β. Λεοντάρη, *Κείμενα για την ποίηση*, Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 24.

9. Γιάννης Δάλλας, *Χρονοδείκτες*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2004, σ. 68.

10. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση*, τόμ. Α', Αθήνα 2003 (12η εκδ.) Κέδρος, σ. 427-428.

11. *Περί ερμηνείας*, μτφρ. Σ. Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988, σ. 19.

12. Theodor Adorno *Minima Moralia. Στοχασμοί πάνω στη φθαρμένη ζωή*, μτφρ. Α. Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990, σ. 358. Παραθέτω το ευρύτερο απόσπασμα: «Η μόνη φιλοσοφία, για την οποία, μπροστά στην απόγνωση, μπορεί ακόμη να αναληφθεί η ευθύνη, θα ήταν η απόπειρα να θεωρεί κανείς τα πράγματα έτσι όπως θα παρουσιάζονταν από τη σκοπιά της λύτρωσης. Η γνώση δεν έχει άλλο φως, παρά μόνο εκείνο που πέφτει στον κόσμο από τη λύτρωση: όλα τα άλλα ξαντλούνται στην ανακατασκευή κατ' απομίμησή του και παραμένουν απλή τεχνική. Θα έπρεπε να χαραχθούν προοπτικές στις οποίες ο κόσμος θα αποκαλύπτεται σαν κατά λάθος μετατοπισμένος και ξενίζων, δείχνοντας τις ρωγμές και τις σχισμές του, όπως ακριβώς θα φανεί κάποτε, ενδεής και παραμορφωμένος, στο μεσσιανικό φως».

13. Γιάννης Ρίτσος, *Τροχιές σε διασταύρωση. Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γραμμιατα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, πρόλογος: Κ. Δρόσου, επιμέλεια-εισαγωγή-σημειώσεις: Λίζυ Τσιριμώκου, Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 155.

14. Η φράση της Χάννα Άρεντ, όπως παρατίθεται στο επόμενο απόσπασμα του Giorgio Agamben: «Η Hannah Arendt παρατήρησε κάποτε ότι στα στρατόπεδα έρχεται πλήρως στο φως η αρχή που στηρίζει την ολοκληρωτική εξουσία και την οποία ο κοινός νους αρνείται πεισματικά να παραδεχτεί, δηλαδή η αρχή σύμφωνα με την οποία “όλα είναι δυνατά”» *Homo sacer – Κυριαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Scripta, Αθήνα 2005, σ. 262.

15. «*Η αποθέωση του δρόμου*: μια πρόμη σύνθεση του Ρίτσου» στο Μακρυνικόλα/Μπουρνάζος 2008 ό.π., σ. 420. Μιλώντας για τη δόμηση των μεγάλων συνθέσεων της *Τέταρτης διάστασης* η ίδια μελετήτρια περιγράφει με έναν εναργή τρόπο αυτόν τον διαλεκτικό οδυνηρό διχασμό, αυτή την ιδιόμορφη ταλάντωση ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα ή, σωστότερα, την κατανόησή της: «Ο μονόλογος συνήθως ξεκινά από μια θέση γενικά παραδεκτή, που πρόκειται να αναρθεθεί. Στην αρχή, η άρνηση μοιάζει σαν αίρεση, σαν ανταρσία. Στη συνέχεια, γίνεται διεκδίκηση και προβάλλεται σαν στάση πιο ανθρώπινη. Μέσα από αλληπάλληλες συγκρούσεις και αναιρέσεις, ο ήρωας θα καταλήξει ωστόσο στην αρχική θέση, αυτήν που θέλησε να αρνηθεί. Η απόφαση έχει όμως στο μεταξύ απορροφήσει ένα άλλο περιεχόμενο. Νομίζει κανείς ότι η πρώτη αντίδραση είναι μια εκτόνωση, δημοσιοποίηση κάποιας προσωπικής αδυναμίας. Στην ανάπτυξη όμως του ποιήματος η “αδυναμία” ζητά την ατομική και συλλογική αναγνώριση, αυτό είναι το κίνητρο της ποιητικής σύνθεσης. Από τη στιγμή που περιμένουμε τη ρήξη, μια ξαφνική μεταστροφή μας οδηγεί στην “υποταγή” που βιώνεται σαν υψηλότερη αντίληψη του καθήκοντος μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική φάση»· Χρύσα Προκοπάκη, *Η πορεία προς τη Γκραγκάντα ή οι περιπέτειες του οράματος*, Αθήνα 1981 (Ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, Κέδρος, Αθήνα 1981) σ. 40.

16. Πρβλ. Προκοπάκη 1981, ό.π., σ. 12.

17. «Γιάννης Ρίτσος: Μικρά αναγνωστικά προβλήματα» στο *Ο ποιητής και ο πολίτης Γιάννης Ρίτσος*, ό.π., σ. 29.

18. Σπινόζα, *Ηθική*, μτφρ. Ε. Κανταράκης, εισαγωγή: Β. Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα 2009, σ. 79-142.

19. Φώτης Τερζάκης, «Από τη φιλοσοφία της γλώσσας του Benjamin στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* και στην *Αισθητική θεωρία* του Adorno» στο *Ερμηνευτικά για τη Σχολή της Φραγκφούρτης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 19. Δίνω στη συνέχεια το απόσπασμα που προηγείται αυτού του παραθέματος, αφού έχει άμεση σχέση με τη συλλογιστική που εδώ αναπτύσσεται: «Αν δεχθούμε μια τόσο διευρυμένη έννοια της γλώσσας στην οποία περιλαμβάνεται κάθε εκφραστική χειρονομία, κάθε μορφή –γιατί η ίδια η μορφή δεν είναι παρά το πρώτο εκφραστικό αποτύπωμα των όντων–, καταλαβαίνουμε ότι όχι μόνο έχουμε αφήσει πίσω μας κάθε παραδοσιακή μεταφυσική αλλά και επιπλέον είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε μια ιδέα σκανδαλώδη για ολόκληρο το δυτικό κοσμοείδωλο: *ότι όλη η φύση είναι έμφυχη, όλα τα όντα είναι προικισμένα με μια εμβρυώδη μορφή υποκειμενικότητας, και ο άνθρωπος δεν είναι παρά εκείνος που αποδέχεται στη δική του, ρηματική γλώσσα αυτόν τον ατελείωτο και μεστό νοήματος ψίθυρο της φύσης*. Το ασκημένο στην ιστορία των ιδεών μάτι διακρίνει αμέσως εδώ, βέβαια, ένα μοτίβο ξένο στις ευρωπαϊκές παραδόσεις, μοτίβο που διασώζει κάτι από μια πανάρχαια, *ανιμιστική* όπως την αποκαλούσαν –όχι χωρίς μια υποτιμητική απόχρωση– σύλληψη της φύσης... Θα τη δούμε να αστράφτει περιστασιακά σε ορισμένες ρομαντικές ενοράσεις, πραγματική κιβωτός της όμως στάθηκαν κάποια ανορθόδοξα ρεύματα μυστικισμού που άνθισαν τόσο σε χριστιανικό όσο και σε ισλαμικό περιβάλλον» (σ. 18-19).

